

Orbán Imre

„Ecce, iam vici mundum!”

Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon

Szeged 2001

I.

A szent tiszteletének forrásai és kultuszának kialakulása

1. A legendák Antiochiai Szent Margit tiszteletének legfontosabb forrásai és tükrözői

A legendák alapján tudjuk körvonalazni, hogyan élt Antiochiai Margit személye a hívő nép tudatában. Margit halálát követően (IV. század eleje) született egy a mártíromságot rögzítő akta, amit elküldtek a távolabbi keresztény gyülekezetek számára. Később egyre több a hagyomány által fönntartott vagy költött eseményt fűztek hozzá.

Margit históriájában egy *pogány legendatípus krisztianizált elemei fedezhetők föl, melynek alapeleme, hogy egy tudós lány nem akart megházasodni, ezért a nászéjszaka előtt férfiruhát öltve magára megszökött. Szent Margit esetében a házasság elutasítása a szüzesség tudatos vállalásává magasztosul. A Margit történetével rokon legendák: Szent Margit-Pelágus, Szent Eugénia, Szent Marína, Szent Eufrozina, Szent Pelágia élettörténetei. A közös mozzanatokon alapuló kapcsolatukra Leibici Márton bécsi magyar bencés szerzetes már az 1464-ben megjelent „*Senatorium*” című munkájában utalt.*

Az Egyház bírálattal illette Margit életírásait főként a sárkány epizód miatt. *Baronius* (1586-ban) állítja, hogy Margit-legendáját 494-ben *Boldog I. Gelasius pápa az apokrifek közé sorolta. Joannes Pinius* (1630-as évek) szerint az alapszöveg annyira mélyreható bővülésen ment át, hogy teljesen hiteltelenné lett. Az Antiochiai Szent Margit-legenda fő vonásai a nemtetszést kiváltó epizódokkal együtt a 400-as évek végére körvonalazódtak. Az élettörténet rendkívül népszerűvé vált. A XII-XIII. századból már számos angol, német, olasz és francia nyelvű változatunk maradt.

A legenda a valamikori hiteles vértanúaktából néhány száz év alatt egy már-már állegendaszerű, több alaptípust fölmutató, vallásos, antik és keleti elemekben, fantasztikus és izgalmas mozzanatokban gazdag életírássá lett.

Az alaptípusok meghatározhatók. Ezek *a tisztelet kiváltói, az idők folyamán végbement változásai révén a tiszteletnek tükrözői és újbóli erősítői is.*

I. *Passio Sancte Margarite virginis, que passa est in Antiochia civitate sub Olibrio XIII. kalendas Augusti..*

A *Mombritius variáció.* Bononius Mombritius a szöveget 1480-ban tette közzé. Közkedvelt. Ez képezte alapját a Margit-legendák számos népnyelvű változatának. Fő motívumai az V. századra kialakulhattak. Ebben *sárkány* képében az ördög *lenyeli Margitot*. E típus a bollandista *Joannes Pinius* 1637-ben. az összes variáció között a legrosszabbnak tartotta. 1493-ban nyomtatásban újból napvilágot látott, Petrus de Natalibusnak „*Catalogus Sanctorum*” című művében.

II. *„Martyrium sanctae et egregiae et curationum virtute praedictae martyris Marinae, quam Latina Ecclesia Margaritam vocat.”*

A keleti tradíciókhoz legjobban igazodó változat. Összeállítója *Metafrastes*, a konstantinápolyi udvar tisztségviselője. Lefordították latinra, s ezt adta ki *Aloysius Lipomanus* 1558-ban. 1573-ban nyomtatta ki ismét *Laurentius Surius*. Magyar fordítását a XVII. század végén *Illyés András* erdélyi püspök készítette el. Kisebb jelentőségű, a tiszteletre mégis hatást gyakorolt, keleti szokást követve *Marínának szólítja Margitot. Surius* bírálta a szöveget, Pinius nem tartja annyira rossznak, mint a Mombritius változatot.

III. „*Acta Ex Ms. Rebdorffensi, ad Ms. S. Mariae ad Maretyres correcta. Auctore anonimo.*”

A rebdorfi változat. A bollandisták szerint a legelfogadhatóbb. Javított kiadás. Nincsenek benne azok a fantasztikus esetek, melyeket Natalibus, Mombritius, Lipomanus és Surius hoz. *A sárkány ebben a változatban is megjelenik, de a kereszt jele előtt semmivé válik, és nem nyeli el a lányt.* Ez lényeges, hisz Margitnak a szülő nőket oltalmazó földadata a sárkány gyomrából való sértetlen kijövés mintájára alakult ki.

IV. „*De Sancta Margareta*”

A Legenda Aurea legendája. Az 1500-as évekig rendkívül népszerű. Minden fontosabb európai nyelvre lefordították, hatása a kultuszra meghatározó. A sárkány legyőzését és ünnepének dátumát illetően *különböző hagyományokat idéz, mégis a Mombritius által közölt szöveghez áll közel.* Sajátsága, hogy *névmagyarázattal indul.*

Számos „*De S. Margareta*” című verses história maradt ránk.

A legendák kapcsán még megjegyezzük, a vitatott elemek gyakorolták a legnagyobb befolyást a nép Margit-tiszteletére. *Szent V. Piusz pápa /1566-1572/ a Margit életéről szóló bizonytalan írásokat, himnuszokat a Breviarium Romanumból törölte.*

2. A Mombritius legenda

A leg figyelemre méltóbb változat. A X. században már biztosan létezett. Még nem ment át a késői középkor csodákat erősen előtérbe helyező kiegészítgetéseire. A szent szenvedéseire és mártírságára összpontosít. Lényegében egy *legendajáték. Igényes szerkesztés és a művészi nyelvezet jellemzi. Stílusa kidolgozott.* Margit részéről az emelkedettség, biblikus hangnem az uralkodó, ellenfeleit a hízog, fenyegető, naturalisztikus tettek és szavak jellemzik. A szemléletességet a *képes beszéd* elemei biztosítják. A hosszabb és rövidebb mondatok, az igemódok a dinamizmus tükrözo. *Szerkezete világos: prologus, vita, passio, miracula.* Az *egyenest vonalú, egy szálon futó történet* epizódokra bontható.

Prologus

Későbbi betoldás. /I. szakasz/ A történelmi háttérrel szol. A II. fejezetben megjelenik Theotimus, a szerző. Beszélő név, jelentése: „istenfélő”. Lehet, hogy pusztán magatartást jelöl. A mű végső gondozója tényleg egy művelt klerikus volt. Írása a középkori epika gyöngyszeme. Több változat összeszerkesztéséből született. Keveredik benne az egyes szám első és harmadik személyű megközelítés. Eszközei: a figyelemfölvívás, más szenttel való együtt említés, kiszólások, a bibliai helyek bőséges és megfelelő idézése. A szerénységi toposz alig fedezhető föl.

Vita

III-IV. szakasz. Rövid, egészen közel áll a hajdani „összöveghez”. Előrevetíti a Margit-drágagyöngy *metaforikus* értelmezését. Ez öröklődött a mai napig. A feszült hangulatú jelenetek már itt csattanós megfogalmazásokkal zárja. Ez végig jellemző.

Passio

V-XXII. szakasz. Alaposan kibővített. Erős érzelmi töltésű, fantáziadús, cselekményes, fordulatos. A *passio egy kész szöveggönyv. Dramatikus vonásai erősek.* Egészére a feszültség fokozatos növekedése, a jónak és rossznak az egyre látványosabb összecsapása a jellemző. A *bukolikus költészetet* idilli Margitjának és a katonáival színre lépő pogány előljáró összecsapása elkerülhetetlen. Eszközeik, lehetőségeik, értékeik

kiengesztelhetetlenül ellentétesek. Kiemelkedők Margit *lírai hangvételű imái*. Ezek egyházi írók századok folyamán egyre bővülő kiegészítései.

Az események több színen játszódnak, megjelennek maguk az ördögök is, miközben *fölragyog valami a középkor embere számára már misztikuss, mesés ókori kelet életéből*. Képviselőiken keresztül a pokolbeli gonosznak és a mennyei szférának az összecsapása zajlik a szemünk előtt. Margit kész a *heroikus önfömládozásra*. A szent kínzásának a leírása már-már morbid. E részek tulajdonképpen az alapszöveg izgalmas liturgikus drámai játékká válásának kellékei.

A műnek egyediséget adó esemény a sárkány elleni küzdelem. Ez az epizód jelöli ki Margit életírásának sajátos helyét a többi vértanú szűz legendája között és a keresztény nép hitvilágában. Kiemelkedő a sárkányábrázolása. Teljesen antropomorfizálja az alvilági démont. Értékesek az ördögűzésre vonatkozó részek. A hangnem az ókori átokmondó táblákra emlékeztet. Valóságos példatárát kapjuk az ima műfajának. Gyakoriak a himnikus hangnemű sorok, liturgikus magasztalások, doxológiák.

Margitnak a kivégzés előtt elhangzott imájában már a közbenjáró szent áll előttünk. A kultusz speciális vonásainak kiindulópontját nem ebben, hanem az élettörténetben kell keresni.

Miracula

A *miracula* a rövid. Liturgikus sorokkal dicsőíti az Istent. A *figyelemfölhívás* és *kiszólás* eszközével, *halmozott imperativusokkal* zárja a történetet.

3. A Margit-tisztelet fő vonásai

A szent származása

Bemutatása annyiban fontos, hogy *előkészíti a legyőzött ördög származásos nyögését, megjegyzi, pedig apád és anyád a barátaim voltak*.

Nevének és tiszteletének kapcsolata

Míg a latin egyházban szentünket a *Margitnak*, keleten *Marinának* nevezték. A görögök a latin *marina*, a latinok a görög eredetű *margarita* szót használták. A névadás kettőssége esetében *antonomasiáról* van szó, azaz az eredeti név helyett a személyre jobban illő tulajdonság- vagy köznevet használták. Ez névcserével jár. *A szent eredeti nevét tehát vagy nem ismerjük vagy Marina volt*. A latin egyház Marinaként ismerte meg Margitot. A Margit név előtérbe kerülését liturgikus emlékek dokumentálják. Ezekben *Marinát egyéb metaforák (rózsa, arany, bárány) mellett domináns módon gyöngyként dicsőítik*.

Az átmenet időszakában a nyugati egyházban a Margit mellett a Marina név is fölbukkant. Ezért előfordult, hogy azonos élettörténettel két különböző szentről beszéltek. *Maurus Hrabanus* martirologiumában július 13-ánál Margitról, és a keleti hagyományokat őrző június 18-ánál Marináról ugyanazt a történetet hozza. Különbség csak a névben és az ünnep dátumában van. A tévedést hamar korrigálták.

A „*margarita*” (gyöngy, igazgyöngy) szó a névmagyarázat esetén tág lehetőségeket nyit értelmezéseknek. A gyöngy hordoz valamit a középkori ember számára vonzó, távoli világ, a kelet, a tengerek misztikumából. Az *erkölcsös élet jelképe, az alázatosság kifejezője. gyógyszernek tartották*. Margit gyöngyként ragyogott társai között. A gyöngy más szentek megjelölésére szolgáló metaforaként sem számított egyedinek (Alexandriai Szent Katalin).

A Marina/Margit névcserét *segítette a szentírási háttér*. Csak a Legenda Aurea hoz a névvel kapcsolatos részletesebb fejtegetést. Ez XIII. századi kiegészítés. A név értelmezése a liturgiában is szerepel.

A kultusz további jellemzői

A legendákban Margit küzdelmeinek, vitáinak, kínzásának és halálának a leírása képezi a tisztelet általános vonásainak kiindulópontját. A juhok legeltetéséről tudósító leírás kulcsszava: „*humilitas*”. Margit a *puella humilis*, a nova Rachel. Az alázatosság lesz a hivatalos egyházi tisztelet egyik fő és folyamatosan megmaradó vonása. Visszautasítva az ágyasságot kitartott Istennek őrzött érintetlensége mellett. Margit *virgo gloriosa*. A helytartóval folytatott szópárbaj eredményezi a címet: „*Margareta prudens*”. A vértanúság, a szenvedés föllevenítése nyomán a hősiességre való buzdítás állandó eleme lett a róla történő megemlékezéseknek. A liturgiában ünnepelték is vértanúságát: „*Ave martyr Christi*”. A vértanúság időpontját, ünnepét illetően eltérők a vélekedések: július 13 vagy július 17.

A tisztelet egyedi vonásai

Margit utolsó imája középkorban élő általános *népies tisztelet összefoglalása*. A *toposzszerűen ismétlődnek motívumai*: a legendájának olvasása, hallgatása, a szent templomában gyújtott gyertya bűnbocsátó erővel bír. Az utolsó ítéletkor, aki az ő nevét hívja, megmenekül a gyötrelmekből. Ha valaki templomot épít a tiszteletére, megírja szenvedéseinek történetét, azt a Szentlélek tölti majd el. Aki itt imádkozik, megcsókolja relikviáit, megszabadul bűneitől. *A kivégzés előtt könyörgött a szülő nőkért. Ez azonban nem párhuzam nélküli*. Ahol szenvedésének könyvei lesznek, ide a *hitvány lélek be sem mer majd lépni*, ott béke, szeretet és igazság lesz.

Az *egyediség szempontjából a sárkányepizód a meghatározó*. Ez alapján a *nyugati keresztény világ Margitban tisztelte a gonosztól való védelmezőjét*, hitték, hogy Margit sok lelket kiszabadított a purgatóriumból, s jelen van a *haldoklók utolsó órájában*. A sárkányból való sértetlen kijövés alapján ő lett a vajúdo anyák oltalmazóját, hisz a sárkány elnyelte Margitot, de ő ketté szakította, és *mindenféle fájdalom nélkül jött elő a gyomrából*.

A reneszánsz gondolkodás Margitnak e szerepét Junoval és Aphroditével hozta párhuzamba. *Ez nem valószínű, hisz Margitnak szülő nőket oltalmazó szerepe is csak a XII-XIII. századtól bukkan elő*. E főadatainak bőséges hagiografikus, liturgikus nyomai vannak.

4. A tisztelet keleti és európai háttere

A keleti hagyományok

Keleten Marina/Margit a IV-V. században széles körben ismert. A keleti története mesésebb, hagyománya sokrétűbb. A helyzetet bonyolította, hogy keleten több Marinát is ünnepeltek. Egyes szertartáskönyvek Alexandriába vagy Örményországba helyezték. Ez a nyugati kultuszra hatást gyakorolt. Ünnepe július 17-én szerepelt. A keleti szertartáskönyvekben „*megalomartyr*” címmel illették. Tiszteletének fő helyei: Konstantinápoly és Antiochia. Sírja zarándoklatok célpontja lett. A relikviák a X. század elejéig maradtak keleten.

Az európai tisztelet kialakulás és térhódítása

A latin egyházban keleti hatásra gyökeresedett meg Antiochiai Szent Margit tisztelete. Így a kultusz kezdetben a görög hagyomány jellemzőit mutatta, lásd. Beda Venerabilis (672/73-735) és Usuardus (†875) írásait.

Később nyugaton ünnepét eltérő napokon tartották. A legelterjedtebb július 20 és különösen Közép-Európában július 13. De más napok is voltak: július 12, 14, 15, 21. Ritkán június 15., 17., 18. Az ambroziánus liturgia területén július 5.

Az ünnep rangja duplex vagy duplex maius volt. A simplex ünnep nyomai a XVI. századtól bukkantak föl, és a XVII-XVIII. században ez vált általánossá. Ünnepének liturgikus szövegeiben helyet kapott a szülő nőkért való könyörgés is. Ha hiányzott, bemásolták.

A nyugati egyházban a négy „*virgines capitales*” (Margit, Borbála, Dorottya, Katalin) közé sorolással emelték tiszteletét. Személyét a késő középkor a „*XIV Auxiliatoreshez*” számítása hangsúlyozta.

Nyugaton kultuszának az V. századtól vannak nyomai. Gelasius pápa 494-ben nyilatkozott legendájáról. 590-ben Margit benne van a Nagy Szent Gergely pápa által jóvá hagyott litániában. A VII. században már széles körben ismert Angliában. A kultusz VIII-IX. században teljesezik ki a brit, német, francia, németalföldi és itáliai vidékeken. Margit szerepel Hrabanus martirologiumában és Wandelbertusnak a naptárában. Clichtoveus szerint „*historia huius sacrae virginis [ti. Margariae] apud omnes est vulgata satis*”, élettörténete mindenhol eléggé közismert. Sok nemzeti nyelvű változat is született.

Tiszteletének a terjesztésében döntő jelentőséggel bírtak az *ereklyék*. A szent teste 908-ban került Itáliába, ahol számos kultushelye jött létre (Sutri, San Pietro della Valle, Ruvillianusba, Montefaliscus). Kimagaslóan népszerűek voltak övereklyéi, melyeket szülés megkönnyítéséhez használtak. Európa szerte számos volt belőle. De a *háborúk pusztításai ellen is hathatós oltalmazónak tartották Margitot*. Erőszakos halála miatt a börtönökben kifüggesztet képei révén halálraítéltek vigasztalójának tartották. Az ereklyéihez zarándoklók gyógyulásairól több helyen jegyzéket vezettek. Relikviáit 1213-ban Velencébe szállították, s innen szóródott szét az egész földrészen. Az ereklyéket ajándékozták, vásárolták, de a tolvajlás is előfordult. Nagy számuk miatt valódiságuk körül olykor vita alakult ki.

Kiemelkedő, hogy Montefaliscusban *napját nyolcaddal tartották*. Ünnepének rangjáról zsinatok, szerzetesi káptalanok hoztak határozatokat: 1222 *oxfordi zsinat*, 1247 *ciszterci rend*, 1285 *domonkosok*.

A százéves háború idején megjelent Jeanne d' Arcnak. Kedvelt volt az uralkodó házakban. Európa meghatározó királyi udvarai rendeltek képeket róla (1518-ban I. Ferenc francia király *Raffaelótól*, Fülöp herceg 1552-ben *Tizián műhelyéből*). *Tiziano* hatalmas méretű Margit-képe talán magyarországi Mária királynéjé, V. Károly nővéréjé volt. XVII. században *Zubbaran* is megfestette. Tisztelete a XIV-XVI. században élte virágkorát.

Későbbi adataink a szülő nőket oltalmazó szerepével vannak kapcsolatban. Franciaországban XIII. Lajosnak a születésénél, XIV. Lajos felesége, Ausztriai Mária Terézia királyné születésénél voltak jelen ereklyéi. Párizs tiszteletének híres központja volt. A Szent Germánusz-apátságához közeli teret a sikeres szüléssel paralelként kezelt sárkányból való kijövéséről nevezték el. A köldökzsinórnak Margit templomába való elhozatala Európa több vidékeken szokásban volt.

A XVII. századtól a tisztelet folyamatosan csökkent. Napja háttérbe szorult. Ünnepe az Egyház kalendáriumából kikerült, ma csak a részegyházak emlékeznek meg róla.

A kultusz fő vonásai a néphagyományban éltek tovább. Franciaország és Olaszország egyszerűbb falvaiban Margitot sokáig segítségül hívták a szülések megkönnyítésére. *Alakját a sátán okozta természeti csapásokkal is kapcsolatba hozták. Szívesen szenteltek neki harangokat*. Angliában a *pipacs virágot* kötötték hozzá. Németalföldön élt a *közmondás*: „Margit csak egyetlen született a földre, az, aki a sátánt a vánkoshoz kötötte”.

Egyes helyeken *ünnepén* nem volt szabad kigyót ölteni. Másutt a *földművesek és a pásztorok védelmezője volt*.

II.

A szent ikonográfiája

1. Antiochiai Szent Margit ábrázolása

A görög rítusú egyházban kezdetben a szüzességét megőrző magatartására utalva *szerzetesi ruhában láthatjuk*. Népszerű volt a kolostorok lakói között. Jobbjában egy kis keresztet tart, mely az ördöggel folytatott küzdelemben megerősítés végett saját magára és a kísértő sátán ellen vetett keresztre utal. A *küzdelem az ördöggel* típus a XVI. századtól kezd elterjedni. A későbbi időkben már előkelő, *királynői öltözetben*, palástban, koronával a fején áll előttünk, bal kezével megragadja az ember alakú ördögöt, és pörölllyel, baltával vagy kis csákánnyal veri. A gonosz keze, jelezve a vereséget, össze van kötve. A XVII. század elejétől fölbukkannak a menologiumokban az egyes hónapok ünnepeit illusztráló *gyűjteményes ikontáblák*. Ezeken Marinát mint szerzetesnőt jelenítik meg.

A nyugati világ formákban, motívumokban gazdagabb. A X. századtól egyre szaporodó számban maradtak fenn legendaábrázolásai. Az első képsorozata egy 975 körüli kódexből való. A sorozatok száma a XII-XIII. századtól sokasodnak meg. 10-12 sőt 50 képből álló sorozatok is fenn maradtak.

A történetből kiemelt jelentek önállóan is szerepelnek: 1. *Margit kilép a kereszt segítségével szétpukkasztott szörny gyomrából.* (Raffaello és Tiziano). 2. *A szent kivégzése.* 3. *Margit kinszenvedése.* 4. *A juhokat őrző Margit.* 5. *Az orsót pörgető Margit.*

A Margit-ábrázolások döntő többsége *Margitot üdvösségre jutott szent nőként állítja elénk*. Az ilyen, a szentet egyedül ábrázoló képek a XIII. század második felétől tűnnek föl nagyobb számban. Ezek Margitot *égi dicsőségében tárják elénk*. Legtöbbször előkelő nőként áll előttünk. Fején a XIII. századtól *korona* van (Schedel világkrónika). Korona helyett nevére utaló gyöngysort, gyöngyös főkötőt, uralkodói diadémot is viselhet. *Ruházata* előbb a szentek időtlen viseletét, majd a XII-XIII. századtól inkább a kor divatos ruházata, a XVI. századtól az osztrák vidékeken uralkodónői. Kezében *pálma* vagy *kereszt*. Képein ritkán a *fehér margaréta* is föltűnik.

Szentünk nélkülözhetetlen kísérője a *sárkány*. Ez igen változatos. Margit a sárkányt kereszttel megöli, testére vagy nyakára tapos, rajta áll, láncon tartja, vagy kezével nyakát szorítja. A sárkány olykor egészen kicsi, jelzésszerű.

Képeknek tartozéka a *fehér galamb* (csőrében pálmával, aranykoronával vagy koszorúval) *pálmaág, kard, könyv, dicsfény*.

Az ábrázolásokon *Margit többször látható más szentekkel együtt*. Sajátos társa a *Sárkányölő Szent György* vitéz. Margitot György női megfelelőjének tartották. Együttes szereplésük változatos. A sátánnal folytatott küzdelmük lényegében a *psychomachia* megjelenítése. Ezzel rokon kompozíció, amikor Margit társa *Szent Mihály*. Ez ritkább. De alkothat sajátos egységet *Szent Mártával és Szent Juliannával is*.

A tisztelet érintkezése miatt Margitnak társa lehet *Szent János evangélista*. A kapcsolatot jelzi a forró olajban főzés motívuma és az, hogy vajúdás közben a szülő nők kínjainak könnyítésére Margit élettörténetét és Szent János evangéliumának kezdő sorait egyaránt olvasták.

Margitot gyakran ábrázolták a *Mária a gyermekkel témájú képeken, Szent Katalin misztikus eljegyzésekor, a „quattor virgines capitales” ábrázolásokon*. Ennek nyomán ritkán fölbukkan a *Margit eljegyzése és megkoronázása* képtípus is.

Antiochiai Szent Margitot a XIV-XV. századtól egyre népszerűbb *tizennégy segítőszent* közé számították. A csoportot ábrázoló képeken érthető módon Margit is helyet kap.

III.

A magyarországi tisztelet kialakulás és fénykora

(XI-XVI. század)

1. A magyarországi kultusz alapvonásai

Antiochiai Szent Margit hazai tisztelete a nyugathoz igazodik, sokszínű, de rendelkezik sajátos vonásokkal is.

Falfestészetünk bizonyítja, hogy *a Margit-legendának legalább két egymástól eltérő változata volt forgalomban nálunk.* (Süvéte, Szalonna – XIII. század). Egymástól lényeges pontokon különböznek. A *süvétei* képsorozat kerül minden kétes hitelű mozzanatot, „fölvilágosultabb” szemléletet tükröz. A *szalonnai* falkép hozza mindazt, ami Süvétén nem szerepelt, és a tiszteletnek egyedi tartalmat adnak. Populárisabb. *Margit tiszteletének Magyarországon is többféle megközelítés létezett. Szemléletbeli különbségről van tehát szó, mely az ikonográfia eszközeinek a segítségével jelenik meg.*

A többirányúság megmutatkozik a szöveges emlékeinkben is. Ki kell emelnünk azt az 1400-as évekből fennmaradt himnuszt, mellyel a *magyar egyház gazdagította a világot (Pange choris hymnum).* Jodocus Clichtoveus „Elucidatorium Ecclesiasticum” című műve népszerűsítette Európában. A himnusz a kultusz valamennyi fontos mozzanatát fölillantja. A sokak által bírált jelenetek is előtűnnek: az égi fények, a szüzet elnyelő, a kereszt segítségével szétrepesztett sárkány. Sajátos adaléka, hogy *Margitot verve vezették a kivégzés helyére. A történet populárisabb változatát tárja elénk.* A himnusz liturgikus szinten való megjelenítője annak, ahogy Margit a nép vallási tudatában létezett.

A *pécsi egyetemi beszédek* ugyan eredendően nem magyar alkotások, de hazai kapcsolatai vannak. Két Margit-beszéde *a minden kritikán fölül álló értelmezést képviseli. A kornak megfelelő tudós megközelítés jellemzi a fejtegetéseket, melyek – ha úgy tetszik – így az európai gondolkodás „élvonalát” képviselték.*

Temesvári Pelbárt is foglalkozott Margittal a *De sanctis* XXV-XXVI. beszédeiben. Ezek jórészt magyar nyelvre fordítva hozza az Érdy-kódex. A beszéd színvonalas, korszerű munka. A skolasztika módszerét követve pontokba szedve, európai szintű igényes alapossággal foglalta össze a Margit-tisztelet lényegét. A beszédek egyházi emberek számára készültek. Ezért kerüli a számukra kevésbé fontos szülő nőket oltalmazó szerep kiemelését.

Fontos a négy *hazai népnyelvű Margit-legenda* (XV-XVI. század). Ezek a *Legenda Aurea* és *Paratus munkáit veszik alapul.* Az írások a hazai kultusz kifejezői, a motívumok gazdagodásának folyamatát is dokumentálják. (1. Érdy-kódex –*Karthauzi Névtelen*, utalás a bűbájosokra, 2. Cornides-kódex –*Ráskay Lea, Temesvári Pelbárt*, 3. A Lázár Zelma-kódex – ambroziánus hatás, 4. A Kazinczy-kódex).

E legendáknak a problematikus *sárkányjelenethez való viszonyuk egymástól különböző.*

Az ördöggel kapcsolatban Kazinczy-kódex hoz új motívumot, a szép ifjúnak képet. A legendákhoz illesztett kiegészítések a tisztelet további sajátos vonásait rögzítik. *Ezek a*

meglévő kultusz alapján született konkrét megfogalmazások. Margit legfőbb föladat nálunk is a szülő nők segítése volt. A másik biztosan körvonalazható föladata a haldoklók védelmezése. Még hasznos pártfogó a vérontások, a szívfájdalomnak ellene és az emberek megbátorítására

Hazai emlékeink összességében gazdag kultuszt tárnak elénk. A sajátságok egyfelől tökéletesen illenek az európai gyakorlatba, másfelől kimutathatóan sajátos vonásokkal színesíti az eddig fölvázolt képet.

2. A szent ünnepe

Fölmerül a kérdés, vajon *Margit liturgikus tisztelete a nyugati vagy a keleti egyház hatására terjedt-e el nálunk.*

Ünnepét Magyarországon július 13-án tartották. A nap keleti és nyugati hatásra egyaránt meghonosodhatott. Az több évszázados szokást az esztergomi zsinat 1493-ban foglalta írásba. A nap rangjára való tekintettel tiltja a szolgai munkákat. A következő zsinati dokumentumok ezt ismétlik. A Nyitrai Egyházmegye július 14-i ünnepnapja egyszeri sajátság vagy a nyomtatás sajtóhibája. A július 13-át a hozzánk került külföldi, július 20-át mutató liturgikus könyvekben kézzel átjavították. „*Zent margyt azon duplex ez orzagban.*” (Lányi-kódex). Margit napjának kitüntetett szerepe Magyarországon akkor is megmaradt, midőn az egyetemes Egyházban általában tért vesztett tisztelete. (XVII-XVIII. század) Ezekben is a találkozunk a magasabb rangot mutató kézi bejegyzésekkel. A datálásoknál használták a Margit napját. Itt fölbukkantak a nyolcad és „quindena” kifejezések is.

Az ünnep kettős dátuma (július 13 és 20), illetve rangja (simplex, duplex) eredményezte a gyakorlatot (XVII-XVIII. század), miszerint Margit napját kétszer is megtartották. (Július 20 simplex, július 13 duplex).

A dátumot a kultusz eredete szempontjából nem tarthatjuk perdöntőnek. Július 13. keleten fölbukkant, nyugaton elterjedtebb. Első Szent Margit emlékünknél franciaországi bencés hatást mutat (Szelepchényi-kódex). A hazai sajátos ünneplési módot a XIII. századi Magyarországi Psalterium már *secundum Hungarosnak* nevezi.

3. A kultusz terjedése és Álmos herceg kolostoralapításai

A keleti és nyugati hatások kapcsán tény, hogy *a Margit-emlékeink közül több fűződik Álmos herceghez és II. András király keresztes hadjáratához.* Ezek eredményeztek-e kifejezetten keleti hatást? A későbbi nyugati igazodás vitathatatlan.

Álmos herceg a Kálmánnal folytatott háborúskodásai közepette miért Margit oltalmába ajánlotta kolostorait.

Kézenfekvő volt, hogy a Margit körüli egyedülállóan erős hazai tisztelet kiindulópontját Álmos és András személyén keresztül keletről érkező XII-XIII. századi hatásokban keresték. Szerintünk ez tévedés.

A magyarországi tiszteletről XI. századtól biztos adataink vannak. (Szelepchényi-kódex, Hahóti-kódexben vagy Szent Margit Sacramentarium, Pray-kódex) Margitot szerepel a hazai liturgikus emlékekben, misszálékban, breviáriumban. Számos kolostort templomot szenteltek neki. Erre az első írásos adatunk 1082-ből való. Majd: Karcsa, Csurgó, Pray-kódex Margit-kápolnája (XII. század). Margit név jelentős szerepet vitt a magyar névadásban.

A Margit-tiszteletnek *nem kiváltója, hanem bizonyítéka II. András király szentföldi ereklyeválasztása, -vásárlása. A már virágzásnak induló tisztelet fejlődési vonalába illő, kiemelkedően jelentős állomás.*

Álmos herceg kolostoralapításai ebbe a folyamatba illenek. Nem tételezhető föl okozati kapcsolat a jeruzsálemi út és Álmos védőszentválasztása között. A dömösi prépostság alapítása a jeruzsálemi zarándokút után történt, míg Meszesről még ennyire biztosat sem mondhatunk.

Álmos útvonalát nem ismerjük, de az biztos, hogy Konstantinápolyban időzött. Valószínűleg az útnak fontos, ha nem igazi célja volt a Kálmán elleni szövetség keresése, most éppen Bizáncban. Ekkor már a bizánci udvarban élt unokatestvére Piroska (Iréne), mint a leendő császár neje, akinek támogatásában bízhatott. Erre számíthatott, mivel Piroska apja, Szent László volt az, aki a Krónika szerint Álmost jobban szerette, mint Kálmánt, mivel Kálmánnak úgymond rossz természete volt. Az alkalmasság alapján úgy rendelkezett, hogy „post ipsum Almus regnaret,” utána Álmos uralkodjék. *Ennek ismeretében viszont alaposan ártétkelődhet a krónikák által Álmosról közvetített bűnbánó zarándok képünk. Álmos bűnbánata, zarándokútja csak a látszólagos megtérés jele, s így a kolostoralapításokat sem tekintjük a jeruzsálemi út gyümölcseinek.*

Dömössel kapcsolatban Kristó Gyula írta: *az alapítandó egyház helyének kijelölése kihívás volt Álmos részéről.* Eme gondolat nyomán haladva érthetjük meg a védőszentválasztást. Ahogy a hely kiválasztása kihívás lehetett, ugyanúgy az volt Antiochiai Szent Margit választása is. *Álmos az alkalmatlan uralkodóval folytatott harcának szimbolikus jellegű megfogalmazásával, egy a megalapozatlan, gonosz hatalom ellen küzdő és győzelemre törekvő politikai programnak vallási köntösben való megjelenítésével állhatunk szemben.*

4. Antiochiai Szent Margit mint Magyarország védőszentje

A tisztelet további erősödését hozza a *XIII. század.* Ekkor már számos Margit-relikvia volt az országban. Köztük, *vitathatatlan, a fejereklye volt a legnevezetesebb, melyet András a szepesi prépostságban helyezett el. A relikvia tiszteletének a helyi hagyományban még ma is akadhatnak nyomai.* Az ereklye hatókörzetében egyértelműen (Szepes, Sáros, Gömör, Abaúj) tovább erősítette a kultuszt (templomok, oltárok, ábrázolások).

A másik terület, ahol a hozzánk került Margit-ereklye hatása sejthető, *a királyi családon belüli névválasztás.* Ezzel kapcsolatban egyéb irányú hatások is kimutathatók. 1. Az országban általánosan elterjedt névadási szokás. A női nevek népszerűségét tekintve Margit az Erzsébet után a második helyen állt. A Margit névnek fordult elő a legtöbb variációja, becézett alakja. 2. 1141-től Álmos hercegtől származó utódok ültek a trónon. Az udvar nemcsak az Álmos-barátságot, de a herceg Szent Margit iránti tiszteletét is közvetítették. *(Dömösi kolostor Szent Margit-oltárába kapaszkodva lelt védelmet a már vak Álmos merénylőjével szemben)*

IV. Béla két lánya kapta a Margit nevet. Ez a különböző hatások eredményeként létrejött kiemelkedő szakrális névadás. A név másodszori választását a tatárjárás közepette erősíthette az antiochiai szent szülő nőket oltalmazó szerepe.

Antiochiai Szent Margitnak a XIII. századra kialakult kultusza alapján „*jam in ab Andrae II. temporibus pro Patrona Ungariae cultam esse,*” úgy tisztelték Margitot, mint Magyarország patrónáját. E különös tiszteletre is utal a Magyarországi Psalterium „*Secundum Hungaros*” megjegyzése, azaz sajátos az egész országra kiterjedő egységes ünnepnapja

(július 13.), rangja duplex és patrona regni. Ferrarius Sigismundus írja: „*praecipua ad Divam illam Reges incitarentur pietate,*” különös kegyességgel fordultak hozzá a királyok.

A Margit elnevezés gyakran előfordul földrajzi névként. Bár ebből csak óvatosan lehet következtetéseket levonni. A XIII. században már számos oltárról (Esztergom) és ehhez kapcsolódó búcsúengedélyről (Podolin, Ság) tudunk. De magában az ünnep is elegendő volt búcsú nyerésére (Bártfa). Az ünnep fontosságát dokumentálják liturgikus előírások. A már igencsak bomló közös életet élő esztergomi kanonokoknak az ő ünnepén még közösen kellett mondani a matutinát (1397). *Ünnepe általában jelesnek számított.* Járadékfizetési határnap is volt (dömösi kolostor birtokai, Kék, Csád falvak), Sopron ekkor országos vásárt tarthatott.

A Margit-tisztelet igazi kivirágzását hozta tehát a XIII-XIV. század. Újabb patrocíniumok bukkantak föl (nemzetségi monostorok, templomok). *A középkori Magyarországon több mint 80 kápolna, templom, kolostor volt Antiochiai Szent Margit tiszteletére felszentelve.*

A XIII-XIV. századból Szent László után róla maradt meg a legtöbb templomi legendaábrázolás (Süvéte, Szalonna, Bögöz, Székelydália, Haraszt, Sepsikőröspatak, Gelence, Homoródszentmárton).

Margitnak, mint patroni regninek területvédő föladata volt. A harcok közben is oltalmazónak számított. *Lovagokat védelmező szerepére* több adatunk is van. Egy XVI. századi legendája szerint Margit „könyörgött az Istennek; méltóztatnék irgalmasságot cselekedni azokkal, kik háborúságokban találtatván, megemlékezének az ő Martyromságáról.” Erre a szerepére utalnak azok a templomai, melyek erődítményekben álltak (Turóc, Ozora).

A XV. század még több Margit-emléket ad, köztük az utolsó legendaábrázolást hozza malompataki Margit-főoltárt (1515-1516). Ennek többlete, hogy Margit ikonográfiai környezetét itt már orvos és gyógyítószentek adják.

Gyakran mintázták meg a *tizennégy segítőszent társaságában*. A segítőszentek ugyancsak kiterjedt tisztelettel rendelkeztek hazánkban. Univerzálisnak számítottak. Szentünk a csoportban frekventált módon szerepelt. A segítőszentek mellett Margit megjelent a *szűz és vértanú női szentek együttesében és a négy fő vértanú szűz között*. A tizennégy szenthez hasonló szerepüket az is mutatja, hogy némelyiküket Margiton, Katalinon és Borbálán túl vagy helyett egyes vidékeken a segítőszentek közé számították. Nem volt ritka, hogy a vértanú szűzeknek külön oltárt építettek. Általában a 14 segítőszent közé tartozó három szűz (Katalin, Borbála, Margit) kiemelten szerepel. Még a XVI. század későbbi éveiből is van együttesüket megjelenítő emlékünks. Az, hogy idővel Árpád-házi Szent Erzsébetet is közéjük illesztették, érthető, hisz a XV-XVI. században a gyógyító szentek mellett és között egyre inkább helyet kapnak a betegek, nyomorultak ápolásában jeleskedő szentek.

A Margit, Katalin és Borbála csoport nálunk Dorottyával kiegészülve alakult sajátos négyessé. Ők képezték a magyar négy „*virgines capitales*”. Közösén ábrázolták őket. A négyessel leggyakrabban Mária, ritkábban más, főként női szent oltárainak mellékalakjaiként találkozunk.

A korban nálunk szintén népszerű *Szent Katalin eljegyzése* típusú képeinken is Katalin és a Kisjézus misztikus gyűrűcseréjének a másik három szent nő a kísérője. Ha a szent vértanú szűzek nagyobb csoportját ábrázolták, köztük Erzsébet többször helyet kapott. Erzsébet a kiemelt a virgines capitalesek között is megjelenik. Dorottya helyébe lép. Erzsébet együttes ábrázolása virgines capitalesekkel a XV. században már természetesnek számított. Nem tévedünk, amikor föltételezzük, *ha a kultusz további fejlődésében a XVI. század nem hozott volna olyan erőteljes törést, mint amelyet tapasztaltunk, magyar sajátságként a fő szűzek csoportjában Erzsébet általános érvénnyel Dorottya helyébe lépve a legkedveltebb női*

szenteknek egy újabb, már nem a szűz és vértanúság, hanem a sajátos helyzetekben való segítség alapján kialakuló négyese jöhetett volna létre.

A négy fő szűz közül gyakran csak hármójuk látható (Katalin, Borbála, Margit). Ha csak kettejük ábrázolása lehetséges, akkor Antiochiai Szent Margit és Alexandria Katalin szerepel. Tiszteletük egymásra hatást is gyakorolt, rokonította őket.

Margitot Czotmann Bertalan kassai gyógyszerésznek és feleségének 1516-os fogadalmi képére is ráfestették. Az itt összegyűjtött szentek nemcsak gyógyításában, a nehéz helyzetekben, hanem a betegápolásban, az emberekről való gondoskodásban példaképek voltak. Ezeken túl vannak egyedinek számító ikonográfiai együttesek is.

A tisztelet további megnyilvánulásaként Margit a szertartásokhoz kapcsolódó egyéb tárgyakon is gyakori alak (miseruhák, kelyhek).

Megvolt a saját miséje, szertartásokhoz kapcsolódó himnuszai, énekei, szentbeszédei, legendái. Szenteltek tiszteletére harangot, készítettek neki fogadalmi képeket. Napján kereszteltek Margitnak gyermeket.

A XVI. század közepe táján le is zárult az a mély és erős tisztelet, mellyel Antiochiai Szent Margit a középkori Magyarországon rendelkezett.

IV.

A tisztelet viaszszorulása Magyarországon

(XVII-XIX. század)

1. Az ünnep rangjának csökkenése

A kibontakozó barokk világ nem állította középpontba Margit kultuszát. Antiochiai Szent Margit népszerűsége megfakult. 1560-ban a nagyszombati zsinat július 13-át még az országos ünnepek között említi. Az 1611-es zsinat már a nap megülését a nép ájtatosságára bízta. Ezzel megszűnt az „in foro”, ünneplés, napját csak „in choro” kellett megtartani. A duplex rang időnként még fölbukkant. Július 20. „Margit Szűz és Mátyr” ünnepeként a XIX. század elején előtérbe került. A misekönyvekben mint választható könyörgés jelent meg. Saját szövegei már nem voltak. A folyamatot tükrözik a kor népszerű imakönyvei.

2. A kultusz további térvesztése

A tisztelet halványodásának folyamatát nem lehetett megállítani, pedig a XVII-XVIII. század rendelkezett a virágzáshoz szükséges külső feltételekkel.

A történelmi Magyarországnak a XVII-XVIII. században is legalább ötven Antiochiai Szent Margit-temploma volt. A beköltöző német telepesek élő Margit-tisztelete még új Margit-egyházakat is életre hívott. Sok oltára volt, s a régiek mellett több újat is emeltek neki. Ezek a sárkány elleni küzdelmet vagy vértanúságát állították a hívek elé. Margit állandó szereplője a tizennégy segítőszentet ábrázoló oltár- és szentképeknek. Szenteltek neki lélekharangot, még a haldoklókért mondott litániákban is ott van a neve. Sőt Turóc falvaiban a XVIII. században is nyilvánosan (in foro) tisztelték. Erekllyei a tisztelet tárgyai maradtak. Napja sokfelé vásárok ideje volt.

segítettél. Könyörögi érettünk!” A városban gyógyító hatású ún. Margit-vizet is készítettek. Személyük annyira összefonódott, hogy voltak Árpád-házi Margit legendák, melyeket az antiochiai szent képével illusztráltak. Árpád-házi Margit születését illetően több helyi hagyomány alakultak ki (Turóc, Sellye). Ezt összekeverésük révén segítették a helyben lévő Antiochiai Szent Margit-templomok.

V.

Margit alakja a néphagyományban

A kultusz fő elemeinek továbbélése a népi kultúrában

Még ma is föllehetők a hajdani ereklyetiszteletnek, Margit gyógyító erejébe vetett hitnek, szüzessége dicsőítésének, a kultusz specifikus vonásainak, az ördög sárkány alakjában való legyőzésének és a szülő nőket oltalmazó földadatának a nyomai. Ezek a középkori hagyomány mai megnyilvánulásai. Nem keletkezhetek a Margit-kultusznak a XVI. században induló elhalványodása után.

A sárkányra vonatkozó hiedelmek: Margit napján rajzanak a kislegyek. Itt kapcsolódik Skóciai Szent Margithoz, hisz ő is lehet „legyes Margit”. A dörgést villámlást a pokolbeli sárkány kelti, ha ez Margit napján történik, akkor ő *”pisis”* vagy *”mérges Margit”*. Margit véd a sárkány pusztításától, jégesőtől, áradásoktól, de segít, ha a vidéket szárazság sújtja. Gyógyító imákban Margit a betegségek mellett sárkányokkal is szembe kerül. A *szülő nőket oltalmazó szerepe* is tovább él. Általánosan ismert volt a vajköpüléskor mondott szöveg: *„Szűz jány, szent Margit, / vidd össze a tejfölünket, / falu végén hasas jány, / írós vaját kíván.”* Margit tudott a bajban a szüzességével is segíteni. Egy csángó ima pedig az ereklyekultusz tükrözője. A magyarság egész szállásterületéről maradtak Margithoz forduló könyörgések, ráolvasások.

Függelékek

A függelékben közöljük a Momritius legenda latin szövegét és ennek magyar fordítását (I., II. függelék), a rebdorfi legenda fordítását (III. függelék) és Illyés püspöknek a Surius féle életírás alapján készített legendáját (IV. legenda).

I. Passio Sancte Margarite virginis, que passa est in Antiochia civitate sub Olibrio XIII. kalendas Augusti.

II. Szent Margit szűz szenvedése, aki Antiochia városában Olibrius idejében július 20-án halt meg.

III. Szent Margit szűz és vértanúnak egy rebdorfi kézirat alapján ismeretlen szerző által kijavított élettörténete.

IV. Szent Margit Szűz és Mátyr élete. Metafrástes Simeon által megíratott.